

Ю. БЕЛОВ

ЯК СОЦІУМ ОБИРАЄ СВІЙ ШЛЯХ**Роздуми після прочитання «подієвої» книги. (С.И. Дорогунцов, А.Н. Ральчук. Хозяйствование — синергетический инвариант. — К.: Оріяни, 2006. — 228 с.)**

Однією з ознак формування інформаційного суспільства є невпинне збільшення потоку оприлюдненого слова — часописів, книг, а віднедавна й Інтернет-видань. Причому йдеться не тільки про фізичний обсяг, а й про різноманітність проблематики. Не важко помітити, що цей «потік» набуває тривожних рис «інформації заради інформації», тому чільне місце у ньому має посідати наукова література. Особливо це стосується тих праць, котрі є рефлексією над власними цивілізаційними змінами і, що важливо, ставлять запитання: чи є нинішня модель інформаційного суспільства, яка реалізується, саме такою невідвратною і найкращою з усіх можливих? Синергетичною мовою це звучить так: де починається розгалуження можливих шляхів цивілізаційного розвитку, коли соціуму потрібно робити черговий вибір, не покладаючись на самоплин, тим паче за умов зростання загроз цивілізаційної кризи? За такими ж синергетичними принципами подібний вибір потребує значного інформаційного (сміслового) обґрунтування — саме в ракурсі незвичності нового світобачення, його, так би мовити, «подієвості». За когерентності, зчепленості усього з усім в нашому світі, це має відбиватися і в наукових працях, присвячених зазначеній проблематиці. Тут архітектоніка досліджуваних процесів має віддзеркалюватися архітектонікою самої наукової праці, де структура нових смислів набуває переваги над «матеріальністю» рутинного змісту, бути критерієм її науковості. Саме цим, схоже, вирізняється анонсована монографія, рецензія на яку подається у двох числах нашого журналу.

ТЕОРЕМА ГЕДЕЛЯ І ПОРЯДОК ЛЮДСЬКИХ ДІЙ

Неординарні речі потребують і нестандартної інтерпретації. Коли в науковій праці мотивовано доводиться, що люди здебільшого ні світу, в якому вони живуть,

адекватно і глибинно не уявляють, ні себе достатньо добре не розуміють, причому справи в цьому середовищі всупереч досягненням людського генію залишаються не просто кепськими, а й чомусь тяжіють

© БЕЛОВ Юрій Анатолійович. Доктор фізико-математичних наук. Завідувач кафедри теоретичної кібернетики Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. 2007.

до певної траєкторії абсурду (тут, щоправда, можна уточнити проведену авторами аналогію з шахами — це скоріше не патова ситуація, а *zugzwang*, коли будь-який хід погіршує позицію), то є підстави говорити про неординарність авторського задуму. Вже давно у багатьох з'явилося відчуття, що з нашим світом відбувається щось «не те». Як водиться у фундаментальній науці, тут необхідна незалежна експертиза висловлюваних положень на іншій методологічній основі. Для автора рецензії, з огляду на його професійну орієнтацію, такою основою є певні формально-математичні, системно-кібернетичні та системно-синергетичні засади, власне ще не затребувані у ширших умовах — через необхідність додаткової змістової інтерпретації багатьох обставин, які «спливають» за такої перевірки. Результати виявилися, хочеться сподіватися, досить цікавими.

Отже, тридцять років ХХ століття ознаменувалися двома нестандартними явищами в інтелектуальній та економічній сферах. Їхній збіг у часі, як тепер зрозуміло, не проста хронологічна випадковість, а певний прояв нового статусу, котрого стало набувати глобальне людство. Цей статус зумовлений виходом людства на ще небачені за інтенсивністю, глибиною і масштабами параметри його діяльності на нових об'єктах буття, коли колишня, що не провіщувала якихось несподіванок і загалом надійна, логіка поведіння почала давати несподівані перебої.

У пізнавальній, інтелектуальній сфері ці перебої датувалися 1931 роком, коли австрійський логік і математик К. Гедель у своїй праці «Про формально нерозв'язні пропозиції *Principia Mathematica* і споріднених систем І» сформулював низку важливих теорем. Вони показали некоректність незаперечної (як доти вважали) можливості абсолютно точного опису математичних об'єктів і систем, ширше, об'єктів та систем «реального» світу, універсуму. Серед них дві мають особливе значення — так

звані перша й друга теореми Геделя — відповідно, про неповноту і несуперечність. Гранично їх прояснюючи і популяризуючи та актуалізуючи їхній зміст за умови, що в них йдеться про спроби з позицій певної першої системи (свідомості, культури, мови тощо) описати (визначити, зрозуміти, опанувати) якусь іншу систему (свідомість, культуру, мову тощо), причому в принципі складнішу, ніж перша, теореми можна інтерпретувати у такий спосіб.

З першої теореми випливає, що спроба описати другу систему з позицій першої приводить або до *неповних* (спрощених), але й *несуперечливих*, або до *повних* (детальних), але й *суперечливих* характеристик другої системи. Друга теорема, що зазвичай розглядається як наслідок першої, показує, що *повний і несуперечливий* опис будь-якої системи можливий тільки за допомогою якоїсь складнішої, ніж вона, системи (*метасистеми*). Все це можна проілюструвати так. Нехай є певна умовна людина зі «спрощеною» свідомістю (і відповідною культурою) й інша людина, із «складною» свідомістю (і відповідною їй розвиненою культурою), причому перша знає другу скоріш заочно — «за її справами», але інтуїтивно уявляє особистісні масштаби цієї людини. Тоді перша людина судитиме про другу «у чистому вигляді» або спрощено-зрозуміло, або, неначе схаменувшись і віддаючи їй належне, складно і заплутано.

Наведений уявний експеримент свідчить про дві епістемологічні й онтологічні важливі і взаємозалежні речі. В *епістемологічному ракурсі* тут відкрилася неможливість повної формалізації систем, їх однозначного й коректного опису, причому не тільки в математиці — для чого, власне, теореми і призначалися (крах програми Д. Гілберта щодо повної формалізації математики), а й значно ширше — у світі, універсумі — природному й соціальному — взагалі. Стало зрозумілим, що і природа, і людина у своїй будові та поведінці значно складніші і багатші, щоб

підлягати якійсь однозначній формалізації («формулізації»). Зокрема, ґрунтуючись на доказі теореми Геделя про неповноту, Н. Бор сформулював *принцип доповнюваності* стосовно квантової фізики: щоб адекватно описати фізичний об'єкт, який належить до мікросвіту, його необхідно представляти у взаємовиключних, «доповнювальних» системах опису, наприклад, водночас і як частку, і як хвилю. У ширшому плані теореми К. Геделя слугували однією з підстав переходу від класичної науки (яка вважала існування абсолютної істини й «гарантованості» її досягнення незалежно від певної дослідницької «технології») через неklasичну (яка вже виходила з уявлень про «зрізи» істини, зумовлені використанням тих чи інших конкретних дослідницьких «технологій») до постнеklasичної науки (що додала до цього зумовленість «зрізів» істини й ціннісно-цільовими структурами людини). Тут, у постнеklasичній науці, епістемологічний ракурс сполучається, власне, з онтологічним — точніше, з онтологічно-діяльним (онтичним) ракурсом у тому плані, що починаємо розуміти некоректність (і неповноцінність) колишньої пізнавальної (і практичної) позиції людини.

Цю позицію можна охарактеризувати як «монологічну». І насамперед не в тому уявленні, що тут перша (*пізнавальна*) система стосовно другої (*пізнаваної*) діє зовнішнім чином — зазвичай це неминуче, — а в певному іншому, глибшому сенсі. Так, коли друга система суто математична і статична (фіксована), то теореми Геделя *«спрацьовують»* з невідворотністю формально-логічного закону виключеного третього (або істинно, або хибно). Причому, звичайно, за тієї умови, що друга система складніша, ніж перша. Інша справа, коли друга система здатна до самоорганізації (природна, соціальна, соціоприродна системи), причому система має відкритий, трансцендентний характер, пізнання якої ніколи не може бути завершеним. Тоді пізнавальний про-

цеснеминуче поєднаний з перетворювальним впливом на систему, запускає в ній процеси самоорганізації. Результати цього впливу можуть виявлятися не тільки через тривалий час, а й мати неявний характер, що утруднює «тест на Геделя». Тому постнеklasична наука виходить із необхідності іншого — «не-лобового» — режиму дії ціннісно-цільових структур. Вона вбачає у системі не тільки певну початкову складність, а й можливість/неминучість зміни цієї складності у процесі пізнання, а, отже, і необхідність паралельних коректувань самих ціннісно-цільових структур («зміна змін»).

НЕРОЗПІЗНАНА ЗУМОВЛЕНІСТЬ

Подібний глобальний пізнавально-перетворювальний вплив людства на світ як на взаємозалежні і трансцендентні соціальний та природний універсуми вже був реалізований у ХХ столітті. Причому реалізований практично синхронно і неначе для «натурного» експериментального підтвердження першої теореми Геделя в її розділеності на окремі варіанти неповноти і суперечливості. (Провидіння подбало, щоб людство могло зрозуміти, що і до чого.)

Перший варіант, природно, ототожнюється із проектом *соціалістичної світобудови* та з його практичною реалізацією на основі однопартійної політичної системи та адміністративно-командної економіки. Реалізація проекту, що ґрунтувався на уявленнях про необхідність єдиного центру влади, керування та ідеології і мав діяти за умов подекуди дружнього, подекуди нейтрального, а подекуди — і прямо (або приховано) ворожого природного та соціального універсумів, спершу обіцяла досить непогані результати — прості і зрозумілі. Значною мірою ці результати, особливо якщо згадати «стартовий стан» колишнього Радянського Союзу — його населення і господарства — були здійснені. Щоправда, страшною ціною використаного методу «спроб і помилок». Просте і зрозуміле — у сенсі зрозумілих і відчутних політики, ідеології та моралі, відсутності якогось серйозного соціального розшарування, народного господарства, що гарантує прожитковий мінімум з надлишком, відносно високий культурно-освітній рівень, перспективи майбутнього — таке суспільство було в цілому побудовано. Але, зрештою, у цьому суспільстві з наростаючою силою (і «за Геделем») почали діяти згадувані перебої — тут «перебої простоти». Простота і зрозумілість виявили себе як відсутність демократичних інститутів правової держави, стагнуюче народне господарство з нерозв'язаними продовольчою і житловою проблемами, що підсилювалося науково-технологічним відставанням. Власне, тут є всі підстави вважати, що побудоване суспільство не було соціалістичним і за соціалізму ще ніхто і ніколи не жив.

Другий варіант ототожнюється з проектом *капіталістичної світобудови* з її практичною реалізацією на основі багатопартійної політичної системи та ліберально-ринкової економіки. Спеціально наголосимо на ролі *проектного* начала такої світобудови (особливо її економічного базису), оскільки вона не виникла просто сама по собі, а керо-

вана «невидимою рукою» А. Сміта або самоорганізована завдяки *спонтанному ринковому порядку* Ф. фон Хайєка. Тут була безліч примусових (а отже, *проектних*) моментів. І на початку реалізації *капіталістичного варіанта* — варто згадати дослідження такого авторитету як Ф. Бродель або відоме з історії Англії насильницьке позбавлення селян землі (*обгородження*) з утворенням класу найманих робітників. Цілоком реально *проектна примусовість* діяла у період мирного співіснування соціалістичної та капіталістичної систем — розмаїттям силових військово-політико-ідеологічних засобів. Проектне начало капіталістичного варіанта діє і нині, після руйнації проекту соціалістичної світобудови у добу уніполярної глобалізації, у широкому діапазоні засобів примусу. Зовнішню добровільність вибору створюють відповідні маскультура, ЗМІ, реклама, зрештою, сам нав'язуваний безальтернативний споживацько-гедоністичний спосіб життя. А фактично діють економічний тиск *корпоратократій* (Дж. Перкінс) і силовий тиск, забезпечений військово-політичною могутністю США.

Реалізація проекту капіталістичної світобудови за порівняно короткий проміжок часу неймовірно інтенсифікувала і ускладнила світ. Проте (і «за Геделем») цей проект не міг не породити протиріч. Першим дзвінком таких протиріч стала *Світова економічна криза 1929—1933 років*. Зазначимо, синхронно і, як тепер зрозуміло, вона повчально-попереджувально збіглася з доведенням К. Геделем його знаменитих теорем. Протиріччя, що породило світову кризу, на суто економічний погляд, трактувалося як криза надвиробництва. Продуктивні сили світового капіталу на той час працювали так інтенсивно, виробляли таку величезну кількість різноманітної продукції, що людство, породивши ці матеріальні блага, буквально в них захлинулося. Не маючи змоги спожити все це багатство, а отже, не затребувані для його нового виробництва, люди пара-

доксальним чином виявилися неначе потрібними самі собі. Тому це протиріччя (у варіанті інтерпретації марксистською політекономією — протиріччя між працею і капіталом), власне, було зумовлене невідповідністю між високою ефективністю капіталістичного господарства і органічною природою людини, яка здебільшого ошадлива, не схильна до зайвої розкоші. Навпаки, для безкризової капіталістичної, ліберально-ринкової економіки — тобто економіки, яка безупинно ускладнюється, інтенсифікується і захоплює все нові й нові сфери діяльності (від освіти до релігії), була необхідною буквально і «нова людина». Нею мав стати певний невситимий споживач (а, звідси, *volens-polens*, і виробник), який жадає все нових і нових товарів та послуг і легко полишає колишні, схильний до беззастережного ризику і взагалі-то не дуже рефлектує, але із задоволенням проникає в усі можливі й неможливі сфери життя задля їх комерціалізації. Така людина, власне, як у реторті, «виведена» в одній країні (США) у рамках «Нового курсу» президента Ф. Рузвельта — на основі *економіки ефективного попиту* Дж. М. Кейнса — і як клон почала швидко заповнювати весь капіталістичний світ. З катастрофою соціалістичної світобудови й утворенням уніполярного глобалізованого світу нова людина стала по суті і всесвітньою, універсальною людиною.

БЛИСК І ВБОГІСТЬ ПРОТИРІЧ ШТУЧНОСТІ

Тим часом і теорема Геделя демонструвала свою всесвітність і універсальність. Нібито зняте протиріччя — за умов капіталістичного господарства, яке ефективно ускладнювалося, — почало перетворюватися на нові протиріччя, що вже не мали таких порівняно легких і очевидних рішень. Це здебільшого: протиріччя *екологічні* (несталий розвиток із завищеними стандартами життя нинішнього покоління за рахунок майбутніх поколінь); *соціально-політичні* (з розривом, що стрімко збільшується, у жит-

тєвих рівнях багатих країн «світової Півночі» і бідних країн «світового Півдня»); *економічні* (зі зростаючим розривом між реальним сектором економіки, де виробляються товари і послуги, та фінансовим, який необхідний, власне, для обслуговування реального сектора, але займає щодо нього дедалі більш диктаторську і довільну позицію).

Мабуть, все-таки найголовнішим (але й менш розпізнаним, оскільки воно міститься «всередині нас»), є протиріччя між певними органічними психосоматичними параметрами людини, оскільки вона сформувалася як особливий антропологічний, історичний, культурний, моральний вид, і тими примусовими новими параметрами, в яких усе це геть-чисто відкидається. Власне те, що починають розуміти як проблему «розлюднення людини». Або, у ширшому плані, починає діяти така особливість: *уже не економіка для людини* (як колись, у вигляді певного необхідного інструменту життєдіяльності), *а людина для економіки* (як необхідний функціональний компонент для її безмежного самозростання). Потяг до обмеженого споживання, гедонізму, здебільшого інструментальний, а не творчо-критичний, розум «нової людини» «гламурно» прикривають її мутацію, вихід з тих моральних, психічних, інтелектуальних і соматичних координат, де людина, як така, тільки й може зберігати свою психосоматичну ідентичність. («Ми не знатимемо, коли нас не буде» — В. Кутир'юв).

Таке прочитання, «за Геделем», першого (соціалістичного) і другого (капіталістичного) варіантів світобудови за всієї їх антагоністичності, а в період їх паралельного існування й неприхованої і зрозумілої ворожості, має і певний загальний онто-екзистенціальний знаменник. Це, нагадаємо, *монологічне*, *вольове*, *диктаторське*, *узгальнене* — «перетворювальне» — *ставлення людини до світу*, трансцендентну складність якого ми не в змозі охопити. І тут діють два цікавих пізнавальних сюжети.

По-перше, сюжет знову поєднаний з уявним експериментом. Він є спробою з'ясувати таку річ: чи гарантувала б простота та зрозумілість соціалістичного проекту його вічне або хоча б довготривале існування, якби паралельно йому не діяв і капіталістичний проект, який і підривав соціалістичний проект непосильною гонкою озброєнь, і демонстрував споживчий достаток разом із демократичними свободами. Дві основні (під)системи соціалістичного проекту є маркерами оцінки можливості тривалості такого існування — соціум і природа.

Якщо говорити про соціум, то відносні ідеологічні і матеріальні незручності «знадто простого і зрозумілого життя» він загалом пристосовувався оминати буквально за принципом Ле Шательє-Брауна для біологічних систем — набувати тих нових компенсуючих станів, за яких тиск (спрощення) стає меншим. Це Езопова мова, анекдоти й «розмови на кухні» на ідеологічному полюсі проекту, приписки до плану та «тіньовий ринок» — на економічному. Заради справедливості слід додати, що основний офіційний «психосоматичний стрижень» соціуму був цілком розумним і гуманістичним — від вимог здорового способу життя до високої, хоча й тотально ідеологізованої, культури. Тому в історичній перспективі — і в рамках цього уявного експерименту — у форматі соціалістичного проекту соціум міг би, схоже, існувати досить довго.

Інша справа — природа. Так само підлягаючи принципу Ле Шательє-Брауна, вона почала реалізовувати натиск спрощувальних перетворень соціалістичного проекту у ширшій палітрі компенсуючих станів. Ці стани простягалися від зовні невинних індустріальних пейзажів і «спальних районів» великих міст до прямо катастрофічних результатів меліорації та вилучення корисних копалин. Вінцем катастрофічності, мабуть, тут є Чорнобиль. Так чи інакше, але по «лінії природи» соціалістичний проект

повільно, однак неухильно, підривав власні підвалини. Його значно зрослі продуктивні сили логікою свого спрощеного (лінійного), але потужного впливу почали суперечити складним (нелінійним) законам природи. Це й прирікало соціалістичний проект на довготривалу історичну стагнацію (нагадаємо, без впливу капіталістичного проекту), а роблячи стагнацію явною, парадоксальним чином визначало можливість її критичного осмислення (спроба перебудови), на відміну від нинішньої «гламурної мутації» капіталістичного проекту.

Тут, **по-друге**, слід перейти до наступного сюжету, що має прояснити ту незрозумілу поступливість, з якою соціалістичний проект самоліквідувався і почав шукати себе вже у варіанті капіталістичного проекту. Багато чого можна пояснити недосвідченістю реформаторів соціалістичного проекту («виконробів перебудови»), більше того, схоже їхньою необізнаністю в тому, що соціалістичний проект тільки й міг існувати як такий у досить вузьких рамках «простоти і зрозумілості». Вихід за ці рамки, багатоаспектне ускладнення проекту призводить до втрати контролю над ним, веде до його переорієнтації на капіталістичний устрій.

Дещо можна пояснити і тим, що політико-управлінська еліта соціалістичного проекту, яка значною мірою не збігалася з реформаторами, на той час вже відчутно переродилася в певний бюрократично-гедоністичний клас («новий клас», за М. Джиласом), з особистими інтересами, далекими від цілей проекту. І тому, навіть навчившись затишно існувати у «порах» проекту, цей клас таки внутрішньо обтяжувався ним. Не можна нехтувати і «людьми повітря» (за О. Неклессою). За умов соціалістичного проекту це був не дуже великий, але агітаційно вагомий, що мав прямо-таки гіпнотичний вплив на розум соціуму, загін — від зірок естради до зірок спорту. Вони й самі прагнули своє рекламно-зоряне життя зробити

реальним — і пробуджували подібні непереборні устремління за рамки вже існуючого проекту у масштабі всього соціуму (*повстання мас* — Х. Ортега-і-Гассет).

До цих пояснень варто додати і постійне бажання (з реалізованою несподіваною можливістю) капіталістичного проекту позбутися свого надокучливого конкурента. Слід зазначити, що спектр цього бажання був гранично широким: від доброзичливості простих людей і наївності вчених (Ф. Фукуяма), з їхньою радістю з приводу очікуваних тотального торжества ліберальних цінностей, настання «вічного миру» і зникнення бідності, до «людей повітря» уже капіталістичного формату (геополітиків і геостратегів), котрі бачили для себе всі переваги такого уніполярного («однопроектного») світу, який втілювався на їхніх очах.

ПАСТКА МОНОЛОГІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ, АБО «ФАКТОР Х»

Отже, можна загалом зрозуміти, чому так легко самоліквідувався соціалістичний проект, але не до кінця. Залишається відчуття якогось «фактора Х», який іде з глибин людської екзистенції, що визначає ключову сутність нинішнього — недавнього соціалістичного, а тепер, переважно (або бажаного стати таким) капіталістичного — соціуму. Таким «фактором Х» є, власне, відзначене раніше монологічне ставлення сучасного соціуму до світу — і як людства загалом, і як сукупності окремих індивідуумів.

Мовою сучасної економічної соціології, монологічність є ключовим поведінковим інститутом людства, тобто певною усталеною сукупністю норм і правил його ставлення до універсуму — як природного, так і соціального. Очевидно, підвалини монологічності — вихідна самовдоволеність (її несамокритична) людська недовіра до світу і уявлення про його порожнечу, незавершеність, із прагненням активно компенсувати це всіма можливими засобами. Здавалося б, у міру культурного й наукового розвитку,

з розширенням знань про неосяжне багатство, неповторність (штучну невідтворюваність) і крихкість світу, монологічність мала б змінитися діалогічністю — партнерським, дружньо-зацікавленим ставленням до світу. Однак однією з особливостей соціально-економічних інститутів є *path dependence* — поглиблювана залежність певних норм поведінки соціуму від уже колись випробуваних ситуацій. Особливістю ж траєкторії *path dependence* є те, що регламентовані у такий спосіб норми зазвичай канонізуються, навіть якщо в них зникла пряма необхідність, визначаючи *такий тип розвитку* — іноді і *патологічний*, і *абсурдний*, з якого чим далі, тим складніше звернути. Власне тут *path dependence* починає перетворюватися на так звану *інституціональну пастку* — діяльність, ефективну в короткому інтервалі часу й для невеликого сегмента соціуму, але, за великим рахунком, економічно шкідливу для всіх. Якщо тепер виділяються два основних типи пасток — на рівні національних держав (ухилення від податків, корупція, неплатежі — *інституціональні макропастки*) і на рівні діяльності транснаціональних корпорацій (*інституціональні мегапастки*), то щодо монологічності як пастки згубного світогляду, хибної орієнтації у бутті, очевидно, можна говорити як про *онтичну* (що передбачає конкретний спосіб «прочитання» буття) *інституціональну пастку*. Тут вихідною ситуацією, яка породила такий тип пастки, схоже, був період десятитисячолітньої давнини, пов'язаний з різкими кліматичними пертурбаціями, коли попередній гомеостаз людини із природою був порушений, і міфологічний стан гармонії «золотого століття», з можливістю жити, збираючи дарунки природи, дуже швидко замінила необхідність щоденних господарських праці і турбот. Новий тип *монологічного господарювання* — як результат недовіри «шокованої» генетичної пам'яті людства до світу, оформлений у відповідних соціально-економічних

інститутах і викристалізуваний в онтичну інституціональну пастку — став домінуючою, якщо не абсолютною формою діяльності глобального соціуму. Така форма *природно-історичної* монологічності була закріплена та посилена і *штучно-цивілізаційною* монологічністю при реалізації згадуваної економіки ефективного попиту Дж. М. Кейнса. Прикметною рисою монологічності стає вже не просто недовіра до світу (цілком зрозуміла, яку почасти можна навіть простити), а штучне «перестворення» (Ю. Осипов) самого світу. Щоб економіка могла працювати ефективно (бодай без значних криз і стагнації) світ має тепер «сидіти на голці» загальної штучності: попиту, пропозиції, потреб, самої своєї інфраструктури (технобіосфери) і, найголовніше, «нової людини» — у даному аспекті, що важливо, беззастережно монологічної. Така монологічність, що цілком опанувала глобальним світовим соціумом до кінця ХХ століття, однак має різне регіональне «забарвлення» — *егоїстичне* для країн «першого світу» (капіталістичного проекту) і, як і раніше, *недовірливе* — для країн «третього світу». Щодо країн «другого світу» (колишнього соціалістичного проекту) — це, найімовірніше, забарвлення *невиправданого очікування*, яке потребує своєї якнайшвидшої компенсації.

Монологічність як «фактор Х», що легко змінила вектор спрямованості на *протилежний* (від регламентованого соціалістичним проектом на пропонуваній капіталістичним), однак, зберегла свою *сутність*, своєрідно позначилася на поведінці реформованого колишнього соціалістичного соціуму — від його емпіричного до теоретичного полюсів. На *емпіричному полюсі* — це зміна *статичної монологічності* соціалістичного підприємства (із заданими наперед планом, споживачами і поставальниками) на *динамічну монологічність* капіталістичного підприємства (з постійною необхідністю налагоджувати нові зв'язки, оновлювати виробництво і просу-

вати свою продукцію). В емпіричному ж полюсі представлений і потужний, що інтенсивно розростається, сектор особливої монологічності (умовно назвемо її «цинічною монологічністю»), пов'язаний з різного роду напівкримінальними, а то й кримінальними практиками — від різноманітних посередницьких фірм і трастових компаній до прямих рейдерських акцій.

ДИХОТОМІЯ СУЧАСНОСТІ: МОНОЛОГІЧНІСТЬ VERSUS ДІАЛОГІЧНІСТЬ

«Захоплююча легкість монологічного переходу» (перифразуючи назву роману М. Кундери) добре помітна на *теоретичному полюсі*, особливо в економічній науці і прямо «знаково» в одному із сегментів економічного знання — математичній економіці. Монологічність адептів *системи оптимального функціонування соціалістичної економіки (СОФЕ)* тут легко і навіть із якимсь захватом замінилася близьким їм одновимірним раціоналізмом математизованого *економіксу*.

Отже, перша теорема Геделя начебто здатна продемонструвати, обережно висловлюючись, некоректність — у сенсі невідповідності певним глибинним принципам *ідеї прогресу* (Т. Шанін) і соціалістичного, і капіталістичного проектів, однаково пов'язаних зі спробою зовнішнього (монологічного) перетворення вкрай складного універсуму. Парадоксальним чином в епістемологічному плані соціалістичний проект виявився навіть у вигаши: у генетично властивому йому ключі простоти і зрозумілості він відверто продемонстрував неспроможність використаної ним моделі. Інша справа — капіталістичний проект: його генетична (але й штучна) складність починає виявляти у своїй реалізації навіть певну інверсію своїх задумів — «прогрес» розпочав стабільно генерувати якусь привабливу патологію, «світло — випромінювати пільму» (буквально за Біблією: Якщо світло, що у тобі, пільма, то яка ж пільма? — Мф. 6:23).

Тут, мабуть, і вичерпується доказовий ресурс першої теореми Геделя — зовнішнім чином перетворити щось складніше, ніж ми, витівка не тільки даремна, а й небезпечна. Не додає оптимізму і друга теорема — ми ніколи не зможемо стати складнішими, щоб безпомилково керувати тим органічним складним світом, в якому живемо: ні реально (як Бог), ні навіть у думках (як, наприклад, демон Максвелла).

Залишається певний єдиний варіант людського буття-у-світі (схоже, єдино реального, гідного і справедливого буття). Воно полягає не в чинному, власне «зовнішньому» існуванні соціуму стосовно світу і невгамовному бажанні диктаторськи, монологічно розпоряджатися цим світом, а в житті «всередині» світу, узгоджуючи свої дії з його можливостями, звісно, добре уявляючи такі можливості. Інакше кажучи, йдеться про перспективу і необхідність заміни не просто однієї існуючої монологічної позиції на іншу, але на таку, котра узгоджує зовнішнє і внутрішнє, роблячи людську діяльність *співучасною* (М. Бахтін) стану світу. Це — позиція діалогу. Власне, тут ми виходимо на корпус уявлень нинішньої — постнекласичної — науки про можливість як людського пізнання, так і буття-у-світі.

Представляючи діалогічність як «правильний» — на відміну від «пастковості» монологічності — онтичний інститут світогляду, відзначимо два важливих моменти. **По-перше**, діалогічність не є чимось неприродним і запозиченим для людини. Творчість — це *внутрішній діалог-самореалізація*, коли в людській свідомості нове (ідеї, знання, форми) виникають саме у процесі діалогової взаємодії її двох різних «Я» — одного, яке щось стверджує, й іншого, котре йому опонує. Результат — синергія, взаємодія цих двох умовно різних начал («Я») однієї і тієї ж самої людської особистості (цілісності) — і є певним творчим продуктом. Отже, діалог є, власне, інструментом породження нового й потребує високої культури і відповідаль-

ності. У діалозі обов'язкова присутність двох взаємодіючих «паралельних» начал, їх принципова *не-злитість* і *не-роздільність*, що у підсумку породжує той результат, на який ці начала не здатні ні окремо, ні навіть якщо їх механічно об'єднати. Діалог (діалогічність) і монолог (монологічність) доповнюють один одного — діалог як творчий процес необхідний для генерування чогось змістовно нового, коли це нове «намацується» при взаємодії начал. Монолог — коли в новому змісті немає потреби і можна, власне, від імені одного з начал «виготовляти» щось стандартне. **По-друге**, оскільки діалогічність як можливість генетично представлена у людській психіці (свідомості), то вона (діалогічність) може реалізовуватися й у самому способі життя людини, її бутті. Началами тут є, з одного боку, сама людина, а з другого — природа, в якій вона живе, світ, універсум.

Розвинених — і таких, що розвиваються далі — завдяки такій онтичній діалогічності особистостей у людській історії досить багато. Виходячи з необхідності розмаїття культурних зразків, можна вказати хоча б на давньокитайський принцип «у-вей» і православну практику «ісихії». Прикметна тут глибока «технологічна» схожість цих видів діалогу визначається їх спільною онтичною базою. Так, відповідно до «у-вей» людське втручання у буття має виходити винятково з можливостей буття розвиватися своїм органічним шляхом — «дао». Варто нагадати думку М. Гайдеггера, що людина лише «пастух буття», і це має визначати горизонт людських дій. Ісихастська (ісихія — спокій, мир, тиша, усамітнення...) духовна практика — «Розумне Діяння» — чинна в загальному ключі православної аскези, виходить із можливості й необхідності певної *ауто-трансформації* (С. Хоружий) людського начала в напрямку обрїю Божественного буття. Говорячи вже мовою не церковною, а світською (і науковою), це уможлиблює більший «поступ» в осягненні справжньо-

го блага буття (як результату діалогу): і як можливості відкрити себе і донести світу, і як здатності ввібрати цей світ у себе у всій його повноті і глибині. Тут слід правильно розуміти принцип аскези — вона не є закликом до примусової убогості і стриманості, а скоріш вимогою позбутися певних «екранів» — матеріальних, розумових, поведінкових, — які встають між людиною і світом, унеможливають їхній діалог. Відзначимо і вимогу ісихії в діалогічності — як тихої, серйозної, спокійної та відповідальної зосередженості на собі й на світі, на їхньому багатстві і трансцендентності, з неприпустимістю упустити щось істотне при спілкуванні. Очевидно, для нинішньої домінуючої монологічності — «часу коротких фраз і думок» — це вимога зовсім марна: варто згадати «колажність» сучасного мислення і «кліповість» інформації.

Резюмуючи практику «діалогічного життя» як певний досвід мікросоціального буття, зазначимо, що, на відміну від монологічності, він орієнтується водночас як на вихідне багатство буття, його неповторність і суверенність, так і на пасіонарну і творчу місію людини це буття зрозуміти і прийняти в себе, а себе буттю — донести. Інакше кажучи, результатом діалогу, причому як процесу, як життя, має бути певний узагальнюючий вектор: з одного боку — *усього доступного* (збагненого і незбагненого) *для людини-в-світі*, з другого боку — *усього кращого в людині-для-світу*. Цей вектор містить у собі як матеріальні, так й ідеальні компоненти, як старе, що зберігається, так і нове, котре створюється, як те, що дає світ, так і те, котре творить людина.

ПОСТНЕКЛАСИЧНА НАУКА ЯК ДЗЕРКАЛО ПРИНЦИПІВ ДІАЛОГІЧНОСТІ

Яким чином мікросоціальний досвід діалогічності небагатьох праведників в епоху тріумфуючої, попри стрімку кризовість і вже катастрофічність, монологічності, що індоктринувала абсолютну масу

соціуму і діє практично на рівні фізичних законів природи, може розширити діалогічність, зробити рятівною ідїе фіхе для тієї ж абсолютної маси соціуму? Чи є нині у діалогічності серйозні і вагомі сили підтримки? Є, однак не варто впадати в ілюзії, — вони недіездатні. Це наука, сила якої у знаннях про нові горизонти буття, де діє багато тонких, незвичайних і важливих речей, але яка безпорадна настільки, наскільки соціум про ці речі нічого не воліє знати — начебто з ними й необов'язково співвідноситися, керуючись лише старим мисленням і поведінкою (path dependence).

Власне, на ці питання у вже окресленому плані й намагаються відповісти автори рецензованої монографії. Тут вони цілком коректно використовують «режим змінного фокусування» двох основних аспектів — широкого, епістемологічного і вузького — спеціалізовано-предметного. Тут хотілося б внести низку епістемологічних і системно-синергетичних доповнень.

Епістемологічному аспекту відповідає, власне, парадигма нинішньої постнекласичної науки. Ціннісно-цільові структури постнекласики, як було показано раніше, завдяки своєму режиму «зміни змін» і задають науці потенціал діалогічності — діалогічності як пізнавальної, так і практичної — через реалізацію наукового знання. Однак це саме потенціал, і він може виродитися в ту саму монологічність. Тут, схоже, існують два полярних варіанти.

Перший — назвемо його варіантом соліпсизму — сполучений з виходом знання на певні нові онтологічні горизонти буття, де будь-яка емпірична перевірка знання поки що неможлива за визначенням. Крайню позицію тут, приміром, займає Х. фон Ферстер, за яким ми не відображаємо, а конструємо світ. Оскільки світ є нашою конструкцією, то кожна людина приречена на когнітивну самотність (ширше — нерозуміння її іншими людьми).

Другий варіант — умовно назвемо його прагматичним — діє на вже існуючому горизонті буття, змінюючи його в певній сфері своєї діяльності таким чином, що це слугує самореферентним емпіричним підтвердженням правильності дій, заснованих на відповідних знаннях. Схоже, що у подібній ситуації нині перебуває економічна наука, яка співвідносить свої знаннєві дії з результатами цих дій — на історично коротких проміжках часу і в певному ближньому просторі, що «впритул» прилягає до цих дій. Звідси — перевіркові емпіричні характеристики — подібні до зростання ВВП, прибутку, інвестицій і т.д. — завжди самореферентно підтверджуватимуть правильність такого типу економічних дій (на основі такого типу економічних знань). Завдання оцінки економічної діяльності (і мотивуючого її знання) на основі глибинних характеристик стану універсуму тут не тільки не ставляться, а й не передбачаються взагалі. Ці крайні варіанти — і як маркери можливого виродження теоретичного знання (пряме завдання попередження), і як мутація пізнавальної (і діяльнісної) діалогічності у монологічність (непряме завдання попередження) — розв'язуються або мають розв'язуватися в рамках наукової картини світу постнекласики (як універсального еволюціонізму) на основі її уявлень про об'єкт (систему) і інструментарій досліджень.

Щодо об'єкта (системи) дослідження у постнекласиці існують гранично широкі просторово-часові уявлення — це соціо-природна система (СПС). У ній, як «у будинку, в якому ми живемо», реалістично долається розрив колишнього наукового бачення світу між його соціальним і природним початками, більше того, вважається, що ці початки взаємозумовлюють одне одного, коеволюціонують. Таке нове бачення, у свою чергу, можливе лише з позицій основного інструментарію постнекласичної науки — синергетики. Це на-

ука про самоорганізацію складних систем, що дає змогу реалістично розглядати поведінку СПС як таку, що самоорганізується, структуруючи систему на певну кількість компонентів (підсистем). Своїми станами вони визначають особливості самоорганізації СПС і можливі траєкторії її реалізації. Вважають, що СПС має ієрархічну будову і їй притаманна певна функціональна вертикаль — у тому значенні, що в СПС діє необхідна кількість взаємозалежних рівнів, які переходять один в одного. Рівні мають таку принципову спеціалізацію: найвищі з них відповідають цілепокладанню системи, є її ментальністю, найнижчі — характеризують її реальний, фізико-енергетичний стан, і є тілесністю СПС.

СИНЕРГЕТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ ДІАЛОГІЧНОСТІ

З синергетичного погляду це дає змогу регламентувати поведінку (самоорганізацію) СПС як таку, котра визначається процесом *смыслорождения*, оскільки саме *смыслорождение* є синергетичною категорією (В. Аршинов, Я. Свирський). У найбільш загальному уявленні *смысл* і процедура, що його генерує — *смыслорождение*, є певним «припасуванням» довготривалої людської діяльності до можливостей середовища (системи) життя людини, така їхня взаємодія, що характеризується траєкторією певного незменшуваного — благого — результату. Іншими словами, *смыслорождение* — це особлива форма людського діалогу-діяльності, коли людина нічого не упускає зі свого творчого, пасіонарного призначення у світі, але й не претендує ні на що зайве і «неправильне», що не закладено у можливостях універсуму (світу). Отже, СПС є, власне, «місцем і часом» можливої реалізації вже *макросоціальної діалогічності*, де, приміром, існують *мікросоціальної діалогічності*, що базується на інтуїції внутрішнього духовного процесу (С. Хоружий), відповідатиме наукове, раціональне

знання про закони й можливості соціального і природного універсумів, справжні і глибинні людські потреби, відповідальне прагнення організувати людську діяльність згідно з можливостями універсуму і запитами потреб тощо. Маркером, індикатором доброякісності саме так реалізованого макросоціального діалогу буде, мабуть, певним чином вимірюваний і *означений смисл*, точніше динаміка смислопородження, реалізованого в СПС, його контр-абсурдна траєкторія. Поки що тільки теоретично трактована авторами СПС із її інтенцією смислопородження, у кодах синергетики, може бути представлена як *автопоетична* («самотворча») система. Однак вона може бути контекстуально зіставлена з іншими складними системами, котрі сучасною наукою досліджуються вже в практичному ракурсі. Це, приміром, живі системи з реалізацією у них процесів пізнання (У. Матурана, Ф. Варела) і соціальні системи Н. Лумана, які завдяки внутрішнім зв'язкам комунікації за допомогою своїх самореференції та інореференції здатні еволюювати у напрямку смислу.

Повертаючись тепер до другої теореми Геделя, точніше до неможливості для людства реалізувати таку привабливу для нього метасистему і звідти зручно (безкарно?) керувати світом, а, отже, до необхідності жити «всередині» світу, відзначимо, що СПС саме і є культурною (і науковою, і моральною) регламентацією життя «всередині» світу. Образно кажучи, ніхто СПС спеціально не створює і створювати не мусить (як, припустимо, технопарки, вільні економічні зони або туристичні центри) і в неї (у них) звичайна «субстанція» буття — як вихідного, природного, так уже зміненого людською діяльністю. Просто у СПС, з позицій постнекласичної науки і її синергетичного інструментарію, необхідно враховувати ті «тонкі речі», які *de facto* «промоутером» нинішньої моделі цивілізації — економікою не помічаються і не можуть бути поміченими.

Власне, це визначає відмінність між СПС і економічною системою (ЕС) — фактичною «домівкою» нинішнього соціуму, що тяжіє до життя не за принципами науки й моралі, а якоїсь спрощеної прагматики.

Так, синергетично відображаючи і представляючи світ (універсум), СПС, насамперед, узгоджує у собі, через низку перехідних шаблів (ієрархічних рівнів), *ідеальне* (на верхніх рівнях) і *матеріальне* (на нижніх рівнях), розглядаючи і реалізуючи їх у відповідних їм статусах і формах руху. Такими статусом і формою руху для ідеального є самоорганізація смислу, для матеріального — безліч станів фактичної та можливої рівноваги, циклів розвитку, причинної взаємозалежності тощо. Ключова ж особливість поведінки СПС — *нелінійний характер її самоорганізації*, з можливістю інверсії за задумом *благоті* та масштабної людської діяльності (але нерелевантної щодо можливостей універсуму) у цілком реальний і масштабний *негативний результат* (щоправда, часто не проявлений). Причому зовсім не обов'язково зумовлений якоюсь супутньою глобальною техногенною або природною катастрофою, а саме з огляду на цю фатально-оманливу «благість». Звідси — згадувані вже вимоги культурності, науковості та моральності до СПС, саме звідси виток того, що в ній немає нічого підкреслено «периферійного» і «центрального», «другорядного» і «головного», «поточного» й «історичного» — все взаємозумовлено і взаємозалежно. Однак це не «тверда», механічна взаємозумовленість, а «м'яка», *синергетична*, з реалізацією людської активності у певному конусі реально благих і припустимих дій — що і не сковують волю людини, і гарантують не-абсурдний, осмислений результат.

Власне, це визначається «вписаністю» СПС у закони синергетики — що, до речі, добре обґрунтовано у монографії, більше того, «відданістю» їм — у сенсі «поваги» *м'якості законів синергетики* (які навіть у

певному аспекті наче навмисно провокують бажання їм не підкорятися), у безумовному підпорядкуванні їм. Тут бачимо разючу відмінність синергетичних законів від законів фізичних, хімічних, біохімічних і біологічних, що жорстко, прямо й однозначно визначають поведінку людини (спробуй, скажімо, «не підкоритися» закону всесвітнього тяжіння!).

Отже, закони синергетики, які групуються авторами в три блоки — нелінійності розвитку, ресурсу складності та когерентності — буквально відплачують людству (і окремим людям) за їхніми справами (і розумом): раніше або пізніше, цілковито або частково, прямо або побічно, знають про них чи ні, вони «виводять» на заслужений результат. Проблемою, щоправда, є здатність (і бажання) цей результат помітити й адекватно прочитати. Зазначимо, що прочитання результату, більше того, здатність формувати необхідний (осмислений) результат, саме з огляду на м'якість законів синергетики, потребує їх особливого знання. Це знання, мабуть, можна визначити як певну науково-морально-культурну інтуїцію стосовно синергетики, скажімо, щось подібне до мистецтва-науки герменевтики, з її місією інтерпретації складних речей (від текстів до подій). Така «інтуїція синергетики», мабуть, тільки й здатна виразитися в згадуваних реально благих діях і за блоком законів *нелінійного розвитку* (з урахуванням для розвитку СПС можливих станів-атракторів, її залежності від станів минулого і «притягань» майбутнього); і за блоком *ресурсу складності* (попереджувально-го знання про те, що інтенсивне зростання нової, складної та штучної технобіосфери, що зазвичай трактують як науково-технічний прогрес, водночас компенсаційно «спрошує» як природу, так і саму людину); і за блоком *законів когерентності* (зв'язуючи стани «ідеальних» і «матеріальних» рівнів СПС, з неможливістю, приміром, забезпечити рух по «траєкторії смис-

лу» за деградації природи та «розлюдненні людини»). Тут можна використати ще одну метафору: перехід від нинішнього ігнорування законів синергетики до слідування їм — це, по суті, і є ліквідація того *забуття буття*, про яке пророчо попереджав М. Гайдеггер.

ОРГАНІЧНІСТЬ І ШТУЧНІСТЬ: ПОЛЮСИ ПОСТНЕ-КЛАСИКИ Й ЕКОНОМІЧНОЇ НЕОКЛАСИКИ

Очевидною антитезою щодо СПС виступає її нинішній реальний і абсолютний протагоніст — ЕС. Економічна система не встановлює для себе за допомогою теоретичного знання ієрархічного розрізнення і узгодженості ідеального та матеріального, ментального і тілесного. Це зовсім не означає, що ЕС, як така, проста — у будь-якому разі, простіша від СПС — і в реальності й, тим паче, у теоретичному поданні. Умовно кажучи, СПС і ЕС приблизно «рівновеликі» за складністю, однак вони виходять із принципово різних засад їх уявлення та реалізації. Це розрізнення характеризується у трьох взаємозалежних аспектах.

Перший аспект діє як розбіжності у прийнятих наукових парадигмах. Уявлення СПС виходить із парадигми постнекласичної науки, що прагне максимально відобразити світ, яким він є «сам по собі», включаючи й людську активність (пізнавальну і перетворювально-діяльну), що необхідно зважає на властивості світу. Знаковим у такому поданні СПС є відзначений дуже високий рівень її «вписаності» у синергетичну картину світу. Континуумно-ієрархічна будова конкретної СПС за принципом кільцевої синергетичної причинності формує свій конкретний просторово-часовий континуум, останній, навпаки, визначає властивості «своїєї» СПС. Дещо спрощуючи, можна сказати, що тут діє підтримуване постнекласикою розуміння просторово-часових властивостей як таких, котрі містяться у проміжку між їхніми класичними уявленнями за Г. Лейбни-

цем — речі, які перебувають у просторово-часовому континуумі, визначають властивості континуума, і за І. Ньютоном — де все “навпаки”. Що важливо, ці речі — продуктивні сили соціуму — зазнають в СПС необхідної синергетичної метаморфози, перетворюючись, як показують автори, у сукупність соціально-економічної, технологічної і геоecологічної систем. Навпаки, в ЕС продуктивні сили залишаються, власне, у їх вихідному — за історією економічного знання — «нерозгорнутому» класичному (і лінійному) уявленні. Це і визначає у першому наближенні як парадигму класичної науки в уявленні всієї ЕС, так і порядок відповідних їй дій.

Класичний, точніше неокласичний характер наукової парадигми, у кодах якої визначається ЕС, природно, не замикається тільки на особливостях уявлення продуктивних сил. Він зумовлюється самою суттю неокласичної парадигми в економіці, що спирається на припущення про раціональну поведінку людини і рівноважний стан світу. Такий підхід неокласичної економічної парадигми принципово статичний, оскільки вивчає параметри певного єдиного, стійкого й оптимального стану і, очевидно, перебуває в опозиції до парадигми постнекласичної науки, що вводить у свій пізнавальний корпус і динаміку дослідницьких технологій, і динаміку ціннісно-цільових структур людини. Все це узагальнюється в синергетичному інструментарії постнекласики, орієнтованому на процеси самоорганізації (динаміку динаміки), що замикаються на СПС. Математичний (дослідницький) же апарат неокласики тут здатний давати лише певне «умовно-цілісне» уявлення свого об'єкта — ЕС і, відповідно, програму практичних дій у ньому. За тієї ключової умови, що ЕС не сполучається з конкретною «фізичною» територією

єю (не розчиняється у ній, як СПС у геоекосистемі), а враховує її у вигляді зовнішніх характеристик-екстерналій (втім, як і весь природний і соціальний універсум), ЕС не має і вихідних характеристик певних, у принципі, рівноправних траєкторій можливого розвитку. Отже, ЕС не сполучає в собі й *ідеальне з матеріальним* (як це робить через ряд проміжних шаблів СПС) — розбіжність і необхідна доповнювальність між ними відсутні як такі. ЕС — світ певних «гомогенно-матеріалізованих» елементів і зв'язків між ними — споживачів, виробників, ресурсів, витрат, вартостей, трансакцій, платежів тощо. Власне вони означають розпливчато-гомогенне трактування ЕС як сукупності принципів, правил, норм, що зумовлюють економічні відносини, які виникають у процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання економічного продукту. Тому навіть найбільш просунуті спроби дослідження ЕС — чи то побудова «періодичної системи елементів» ЕС (О. Бузгалін, А. Колганов), чи то створення фундаментальної типології економічних систем (Г. Клейнер) — приречені залишатися на рівні специфічного компаративного змістового аналізу, аналізу інституціонально-політичного, без якихось природничо-наукових вкраплень. Спроби ж кількісного дослідження поведінки ЕС здатні породжувати лише певну «розривну динаміку» економічної системи із зіставленням специфічних рівноважних станів ЕС, що йдуть один за одним. Іншими словами: тут у визначенні та дослідженні (моделюванні) ЕС — у рамках економічної неокласики — характерний «переривчастий» опис, що загалом визначається «штучністю» ЕС, на відміну від «континуумного» опису СПС з її органікою у рамках постнекласики.

Закінчення — у наступному номері.